- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 54/108
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari ✓
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – श्रीमते रामानुजाय नमः। नत्वीश्वरं दासपस्थ
- End – तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वस्यानुत्पौ असंभव
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - दर्शन
- Revisor -
- Author - अज्ञात

1. Remarks- पृष्ठ 1-54 उपलब्ध है। अपूर्ण है।

पु.ल.

श्रीमते रामानुजाय नमः नन्वीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वादिसम
वायित्वात् समवायित्वादिर्वाच्यत्वं व्यभिचार इत्यत आह वाच्यत्व   दि
मिति अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थेति एवं वा वा
ग च्यत्वं नतु तादृशेच्छामात्रम् अतिप्रसक्तत्वात् तद्घनकस्यापि समवायीति
भावः समवायित्वेति मूलस्य समवायिकारणतायेत्यर्थ इत्याहुः नन्वि
दं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावपि प्र
मेयवान्वाच्यत्वादित्यादि केवलान्वयिनि तादृशाप्रसिद्धेरनुक्तौ न्मूलस्य   रा
न्यूनत्वमत आह प्रमेयसाध्यके चेति भावत्वेनेति अभावानामभावः

मु.ज.
जो॰
२

त्त कालिकादिसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्रैवाभावः
संभवतीत्यतउक्तं भवतिमात्रवृत्तीति तथा च याहृशसंबंधेन गगनत्वा
देर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकता को
गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः नतु कालिकसं
बंधेन प्रमेयसाध्यकस्थले तेन संबंधेन साध्याभावस्यैवाप्रसिद्धिः व
काप्यसाध्य कालिकसंबंधेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रती
त्यानसंभवति तत्संबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमतेतादृशप्रतीतेर्गगन
प्रतियोगिकत्वावगाहित्वेनैवोपपत्तौ प्रमेयांतरप्रतियोगिकत्वेमा

३

एप
२

सर्वत्रसुलभत्यन्वयः नन्वभावत्वेनाभावो नास्तीतिर्भावस्यैव प्रतियोगि प्रतीति ५
त्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रस्याभाव प्रसिद्धिरित्यत आह वह्नि
त्वेनेति वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामभावः सुलभ इति योजना वह्नित्वेन प्रमे
यं नास्तीति प्रतीतिः प्रमेयवह्निमात्रप्रतियोगिकाभावमवगाहते न तु प्र
मेयमात्रप्रतियोगिकं वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुदय त्वात्प्रमेयवह्निमा
त्रप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वात्तत्र आह भवतीति त
था च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभा
व प्रसिद्धिः न हि तत्र गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासत इति वक्तुं शक्यते
विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहने बाधकाभा

९७

ना· २

भिन्नवृत्तित्वमिति अयमिदं वाच्यमित्यादिकं अभिमतमिति शेषः तथा च

न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वं कालस्य तत्ताप्रदर्शी

न परत्वात्पूर्वमूलासंगतिरिति ध्येयम् यदि त्यादि अत्र पक्षसमानाधि

करणेत्यस्यानुक्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न व्यापकतावच्छेदक प्रतियो

गिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य व्यापकताव

च्छेदकसमवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेनावृत्तित्वादप्रमा

कालानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपादानमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति न च का

लत्वाभावोपि समानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणावृत्तिः

तथाविधसंबंधानां वृत्त्यनियामकत्वात् कोचिदपि ते ———

एम

३

नाभावादाह विरुद्धेत्यादि तथाच घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्र
तीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकसत्त्वाप्यभावः सिद्ध इति भावः इ
दि दमुपलक्षणम् संयोगसंबंधेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववद्वृत्ति इ
ति तत्संबंधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावो
पि बोध्यः अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्त्वात् मूले प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषां
तरं किमित्युपात्तमतात्सदवतात्पर्यमाशंक्य तेनान्यथेति पारिभाषिकमेवे
त्येवकारेण न व्यभिचारातिव्याभिचार इति योगार्थो व्याख्यायते अय

पु.ल.
४

त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाऽस्य स्वव्याप्यत्वापत्तेः
तावन्मात्रोक्तौ विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्ति
श्चेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तेः यदपि यत्समानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः यावन्तोऽभावाः दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्ववृत्ति
ख त्वे वास्तु लक्षणम् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमानाधि
करणस्य तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावेऽप्यवा वा
न्वन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिविरहादिति तन्मन्दं हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगात्मकाभा
विशे वस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्
न च भावभिन्न स्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य निवेशान्न दोषः राम
४

स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वसंबंधेन २

न संबंधेन वृत्तित्वाप्रतीतेः इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेत्वधिकरणाधेयत्वं ग्रा
ह्यम् तेनाकाशत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसंबंधित्वान्नोक्तदोषतादवस्थ्यम् न च क्त
हेतुसमानाधिकरण इत्यपक्षाय साध्यसमानाधिकरणयावंतस्तादृशाभावाः स्ववि
शिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्व
मित्येव कुतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यम् द्रव्यमाकाशत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमा
नाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणप्रतिष्ठत्वात्तत्राव्या
प्तिप्रसंगात् यत्तु पक्षसमानाधिकरणयावंतस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्त
त्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे बीजाभाव इति तत्तुच्छम्
तस्यासति पक्षसमानाधिकरणाः यावंतोभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्य

कु.ल.
५

वछिन्नहेत्वधिकरणप्रतियोगित्वंध साध्याव्याप्तिः यत्तु द्रव्यं गुणकर्म
न्यत्वे सति सत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्या
तथात्वादव्याप्तिरतो यत्स्वदत्स्य यद्धर्मावछिन्न यत्वमिति चेत्तन्न
द्रव्यत्वाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टं यद्धेतुत्ताव
छेदकावछिन्नहेत्वधिकरणं तन्निष्ठद्रव्यादितदवछेदेन प्रतियोगि
त्वासमानाधिकरणेषा तत्राव्याप्तिविरहात् साध्येत्यादि साध्यताव
छेदकावछिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवछेदिका यदभावप्र
तियोगिता तादृशाभावाद्व्यर्थः॥

राम
५

तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ अतिव्याप्त्यापत्तेः तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घट
त्वरूपादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् घटत्वादिना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्य चोभय
वृत्तित्वादिति अत्र च हेतुसमानाधिकरणत्वाद्यभावाः स्वप्रतियोगिमत्ता
धी विरोधिता घटकसंबंधेनोभयवृत्तयस्तत्वामिति मतेन काप्यनुपपत्तिरित्यलं
पल्लवितेन अत्र यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नपदं अग्रे च तत्तद्भिन्नत्वस्य हेतुताव
च्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन सकलधूमव्यक्तिषु अनुगतायाः वह्नि
व्याप्तेर्नालाभः न वा ज्ञानवान् मनोमत्त्वे सत्यात्ममनस्संयोगादित्यादौ मनस्ति
हेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव

अत्र च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव
सत्तारूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य स्वविशिष्टहेत्व
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तेरतः साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नेति तथा च द्रव्यत्वाभावस्यैव निरुक्तयावदन्तर्गतस्यातथात्वा
न्नातिप्रसंगः साध्यवत्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रवेश्यम् तेन वस्तु
मात्रस्यैव विषयतासंबंधेन ज्ञानवत्वात् घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्यैव साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक [illegible] प्रतियोगिताकत्वेपि समवाये
न ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिप्रसंगः समवायसंबंधावच्छिन्न ज्ञानवत्वा
द्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाद्यभावस्यैव प्रतियोग्यसमा

पु.ल.

१

संबंधेन स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सद्धेतुमात्र एवासंभवस्य वार
णार्थं तदुपादानात् संयोगसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेन द्रव्यत्वा
दिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् तत्संबंधेन स्वावच्छिन्ना
नाधिकरणत्वं च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः तेन वह्न्यादिनि
ष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणगगनोभयभेदस्य घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठ
प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च वह्न्यादिसाध्यवति सत्त्वेपि न क्षतिः
अत्राभावाद् इति स्वरूपकथनं वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकता
वच्छेदकत्वं वाच्यम् तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम् अभावस्य स्वरूपसंबंधेन ग्राह्यम्

तत्त्वमहानलादि भेदस्य च

पर्वते

13

ग्म

१

14

त्र त्रसाध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेन विशेषणीयः तेनसाध्यवन्मात्र
एवसमवायित्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेनघटाद्यभावस्यसत्वेपिनसाध्य
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः इयंचयत्सं
वंधेनस्वावच्छिन्नानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोयस्तदन्यत्वे
सतितत्संवंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्वरूपंतत्संवंधेनसाध्यव्यापकतावच्छे
दकत्वंनिरुक्तताद्दशव्यापकतावच्छेदिकायदभावप्रतियोगितानादृशाभावाः प्र
वेशनीयाः नच तत्संवंधावच्छिन्नाधेयतत्वादिकं व्यर्थम् द्रव्यत्वाद्यभावप्रति
योगितायाअपिसंयोगादिसंवंधेनवन्ह्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्यायाव
दन्तर्गतस्यतत्संवंधेनद्रव्यत्वाद्यभावस्यसाध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोग

तेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन साध्य
वत्यवृत्त्यापादनं नोचितत्वात् समवायित्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृश
स्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः इत्थं च जातिसामान्या
भावादेरपि वह्न्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादित्वरूपस्य हेतु
समानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वादसंभवापत्तिरतो भावा इत्युक्तम् भावभिन्ना इति च तदर्थः यथा च
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथा
ग्रे प्रपंचयिष्यते न व्याप्तस्तु साध्यतानवच्छेदकेत्यादेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना

पु.ल.

८ तिधिकरणत्वादव्याप्तिरेवेति भावः यत्तु साध्यप्रतियोगिकयत्किंचिदभावा यद्धर्मावच्छि-
न्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमेवास्तु लक्षणम् किंवा
वत्त्वगर्भनिरुक्तौ धूमवान्वन्हेरित्यादौ पर्वतत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकर-
णावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशंक्यापातं वेत्यादि
कमवतारयति तन्मंदं तादृशाशंकायां धूमवान्वन्हेरित्यादिप्रसिद्धस्थल एव
वान्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे मूर्तत्वमूर्तत्वोभयवान्
मूर्तत्वादित्याद्यनुधावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः यदपि यादृशाभावप्रतियोगितापा-
र्याप्तकं साध्यतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताको यः किंचिदभावो यद्धर्माव-
च्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरि-
त्युक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवाद्यावत्त्वगर्भलक्षणं गौ-

१७

राम

८

वाच्यत्वाघभावस्येति घटत्वादिनावाच्यत्वाघभावस्येत्यर्थः तथात्वात्प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वात् तथाच धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय नैव यावत्य
दमितिभावः सर्वत्रेति सकलव्यभिचारिणीत्यर्थः इयमन्येकेचित् सर्वत्रेति सकलहे
त्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थःच नचसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकैयावदभा तो
वो क्तौवाच्यत्वाघभावमादाय[illegible]तिप्रसक्तौ [illegible]वारणसंभवात् साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितकाभावानांयावत्वोपादानंगौरवग्रस्तमतआह
अतएवेति निरुक्ताभावेयावत्वोपादानादेवेत्यर्थः अन्यथाम्हत्त्वाघभावस्यसा
ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगितकान्यत्वात् म्हत्वम्हर्तत्वोभयवच्छिन्नाभाव भयत्वा
स्यताद्दृशप्रतियोगितकस्यत्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमाना

तु·ल·

प्रतियोगितानवच्छेदकसामानाधिकरण्यभाववच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावीयान्यप्रतियोगित्वं च

२: त्य त्व

लौ सामान्याभावीयप्रतियोगित्वं च हूद्रूपसंबंधेन सत्त्वाश्रयावृत्तिभिन्नं अतो विरुद्धय
ट्पट त्वाभ्यां प्रमेयत्वान्योन्याभावमादाय घटः प्रमेयवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रमेय
निष्ठाया घटाभावप्रतियोगितायास्तदाश्रयघटसमानाधिकरणत्वाभावात् न चान
वच्छिन्नांतरेषपर्यंत वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय घटः सद्वान्वह्नेरित्यादावति
व्याप्तिर्वारकत्वात् साध्यनिष्ठ[illegible]दमपि तदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वाच्चत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेरित्यत्राह अतएव
वेति इत्थं च तत्त्वविशिष्ट[illegible]र्जत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माव
च्छेद्यप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादय
ति इत्याशयेन विच्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यंतस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणस्याति
व

१५

टि

१.

व्यधिकरणसंबंधेनाभावः

रवगत्वात्मकत्वाश्रयत्वेति तदप्यसंगतं प्रतियोगितामात्रस्य प्रत्येकपर्यव
सितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तु व्यापकत्वासंभवात् वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यादौ सद्धेतावव्याप्तिरपि न ताद्दशनिरुक्तेश्शंका किंतु सशाकपत्वात्
न व्याप्तस्तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगि
ताको यत्किंचिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ता
दृशप्रतियोगिताश्रयसत्त्वानाधिकरणत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पावत्त्व
गर्भलक्षणं गौरवग्रस्तं प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभय
गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसंग
मात् गगनादेर्द्वित्वमसत्त्व लक्षणधर्मत्वाभावात् ॥

कु.ल.

२२

तरेभूतत्वसामान्य भिन्नत्वे सति विशेष गुणवत्वं प्रतिपादितं वैशेषिकार गुणाश्रयितावच्छेदकत्वे भूतत्वमूर्त्तत्वेभयपत्यव्यापकं तादृशोभयव ति परपदावृत्यतिजातावच्छेदेन विशेषगुणत्वावच्छिन्नाभव वत्त्वात् अतउभौ मनोव्यपत्वे हिति साध्यस्यैवाभावमादा य नातिव्याप्तिः स्वेतरांवस्तुत्वं तस्येति कैमुत्तकन्यायेनोक्तम

तत्र वैनचा पकतापा १

२१

दान

२२

व्यु.ल.

त्यादौ साध्यप्रतियोगिताकानां तत्तद्घटत्वाभावानां आत्मत्वाभावानां च प्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः नच साध्यव्यापकप्रतियोगिताकैकत्व
स्यैव सम्पत्त्यैव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वपर्यंतं व्यर्थमिति वाच्यम
न तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतयातद्भा
वभादायासंभवापत्तेः नचस्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वेनवाति
मत्वरूपसाध्यव्यापकत्वं निरुक्त नत्प्रतियोगिकाभाव एव निवेशं पत्तामिति वा
च्यं तस्य लक्षणांतरत्वेप्युक्तलक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः यत्स मानाधिकरण
इत्यत्र हेतत्वाधिकरणत्वं विशिनष्टि येनेत्यादिना ~~यदधिकरण~~ तत्र

स्वपदं तत्र हेतुपरम

नोत्पत्त्वेनेत्यपि वदंति अनन्यथात्वादिति स्वविशिष्टहेतुत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वादित्यर्थः अनस्यैव व्यभिचारादिति भावः ननु यत्समानाधिकर
णयावंतोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थं मत आह साधनेति गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः
त तथा च वदनुक्तावसंभवः स्यादिति भावः नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावंत स्साध्यप्रति
योगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्येव वाच्यतां ता
वतैव गोत्वाद्यभावमादायासंभववारणसंभवादत आह तत्रेति तथा चोक्तविवक्षायां
द्रव्यत्वादेकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसंभवेपि वह्निमान् धूमाज्जातिमान् सत्त्वादि

हेतुरणांपरित्यक्तं यत्र कालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टदेशत्वाधिकरणत्व संभवा
त् स्वविशिष्टत्वायुक्तावपि वह्निमानधूमादित्यत्रनाव्याप्तिः महाकालस्य देशता
घटकसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमाधिकरणत्वाभावेपितत्संबंधावच्छिन्नप्रायात्
तादात्म्येनहेतोः संग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन योहेतुमान्संबंधीति हेतिया
वदभावानामेवनिवेश्यत्वादितिमतंतत्त्वं संयोगमात्रेणधूमहेतोः प्रमा
मंडलादौव्यभिचारितयापर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैवतस्य हेतुत्वात् तादृ
शसंयोगेनचधूमस्याधिकरणपर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वा
भावस्यवैशिष्ट्याप्रसिद्धेरुक्तरूपकात्वात् विभिन्नकालीनयोस्संबंधसामान्येना

रा०
१३

वाच्यत्ववान्नाभावत्वे नत्र मे यात इत्यादौ २

तदधिकरणनिरूपितत्तत्संबंधावच्छिन्नत्वार्थः तेन तादात्म्येन हेत्वधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्संबंधेन
संयोगेनो नाव्याप्तिः अत एवाविवेति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहे यो त्वर्थः यद्य
पि प्रतियोगिसमाधिकरणत्वमवच्छेदकस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्रे विवक्षा
णीयं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणे दैशिकालिकसंबंधेन धूम
स्याधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य प्रलयाद्यत्वावच्छिन्नाभावस्यापि यावदंतर्भूतत्वात्त
द्विशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः संभवति तथा
पि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चोभयथाप्यप्रमात्मा ज्ञानादित्यत्रा
व्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टत्वाद्युक्तावेव तत्पर्याप्त्याशयेन प्रसिद्धेदा

त्वानु

सु.ल.

२८ न्य

कत्वेनावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ... प्रतियोगितानो

यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति फलितार्थः पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वं तत्र

कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् किं

तु समवायसंबंधेनैव तेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेतुत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रति

योगिसामानाधिकरण्याभावात् नातिव्याप्तिरिति भावः यत्येन संबंधेन व्यापक

त्वं तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये ... इति भावः का

चपि नित्यत्वानं नित्यप्रविषयकत्वात् इत्यत्रातिव्याप्तिः साध्यसमानाधिक

रणाद्येकान्यत्वाद्यभावस्याधिव्यापकताघटकविषयितासंबंधेन पावकहेतुत्व

धिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति नच येन संबंधेन व्यापकत्वं ते

धाराधेयभावविरहादिति दिक् ननु पृथिवीत्ववान् महाकालत्वात् महाका
लकपालान्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाका
लान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन कालिकसंबंधे
नैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह एवमिति एकसंबंधेन व्याप
कत्वमन्यसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणमित्येवं संबंधभेदनिबंधनो
ऽतिव्याप्तिरूपो दोषः व्यापकताघटकसंबंधेन साध्य प्रतियोगिसमाना
धिकरणघटकसंबंधेऽप्यविवक्षयातिरसनीय इत्यर्थः यत्संबंधेन स्वाव
च्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यप्रति
योगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधि

कृ.ल.

१५

यमितिवाच्यम् तत्राऽतिप्रसंगाभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् नचतत्संबंधा
वच्छिन्नाधाराः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधाराः सामानाधिकरण्येनाव न
च्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासंबंधेन सुलभम् साध्यवत्ति नि
त्यज्ञानेऽनुमानस्यैव विषयितासंबंधे न संबंधित्वेन नित्यज्ञानान्यत्ववि
शिष्टघटादेर्विषयितासंबंधेनाभावस्य तत्र सत्त्वेऽपि बाधकाभावादिति
वाच्यम् विषयितायावत्त्वनियामकत्वया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गित्वाप्रसिद्धेः यद्यपि मनस्त्ववत् परमाणुत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः परमाणु
त्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकसं टप

च्छिन्नविशेषणतासंबंधेन।

29

न तेन संबंधेन प्रतियोगितासामानाधिकरण्यविवक्षणान्नोक्तदोषः तथास
ति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः विशेषणतासामान्येनैव साध्यवन्निरूपितवि
शेषणतया अपि वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्य
त्वाद्यभावस्यैव तादृशसंबंधेन यावद्धेतुत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यसंभवादिति त
न्मंदं विषयितासंबंधेन व्यापकताया एवासिद्धेः विषयितासंबंधेनत्वाव
च्छिन्नाधिकरणतासाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तेन संबंधेनासंभ
वात् नचतेनसंबंधेनस्वावच्छिन्नसंबंधित्वमेवव्यापकतायांनिवेश्यती

पर्वतमहानसादि तिरूपितविशेषणतासंबंधेनैववाच्यत्वादेसाध्यव्यापकत्व म्२

मु.ल.

१८

यात्किंचिद्वृत्तिव्यक्तेर्विषयतासंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वाद्यावदंतर्भूतस्य त
दभावस्यैव साध्यव्यापकतापदक्ते विषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणे प्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंगः न हि तादृशाव्यक्तेः कालिकसं
बंधेनापि स्पंदत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पंदेष्वपि चाप्तेरिति वाच्यम् वि
षयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तत्तद्वृत्तिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पं
दत्ववति विषयतासंबंधेन तद्वृत्तिव्यक्तेरभावसत्त्वाद्विषयतासंबंधे
न स्पंदद्वृत्याकाशकेजन्यत्वादेः साध्यव्यापकत्वाभावात् किंचव्यापि
कारणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपि

31

त

राम

१८

वंधेन सर्वत्रैव पक्षसत्वे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति नन्वपि न नित्याना
मव्यावर्त्तकत्वाज्जन्यानामेव मूर्त्तानां दिगुपाधित्वपक्षसत्वे दि कृतवि
शेषणेनपाकस्याप्यसत्वात् तेनसंबंधेनसाध्यव्यापकत्वविरहाच्च अ
न्यथाचक्षुभान्तस्यैव कालोपाधित्वसंभवात् नन्वपि जन्यमात्रस्यैवनस्या
त् अतएव पक्षवपदस्थायां दिगादिव्यवहारेणालीत्पत्तिस्यात्ः संगच्छ
ते अन्यथापक्षतोपहर्त्तांसत्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसंगादिति दिकृप
दिव स्पंदो महाकालत्वादित्यक्तातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य म
हाकालान्यत्वाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदककालिकसंबंधेन (
महाकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचस्पंदत्वाकारक जन्य

व्यावृत्तिविधेयकानु
मितिजनकत्वाभावात्
व्यावृत्तिः भेदः २

सु.ल.

२१

भावानां स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंबंधेन हेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकर
णत्वाभावान्नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात् गगनत्ववत् न परमाणुत्वात् स्पंदो महाकाल[illegible]त्वा
दित्यादौ न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवा
च्यत्वाभावस्यैव तत्र लक्षणघटकत्वात् तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे मानाभावादिति वा
च्यम् स्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारादन्यथा भूतले संयोगेन घटत्वाद्यवच्छिन्नपटवदित्येवं नि
ण्यसत्त्वेपि भूतले संयोगेन घटत्वेन पटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः न चैवमयसिद्धांतः व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा सर्वैस्संबंधैरेव व्यधिकरणैर्हेतुमै

33

२१

व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थलेलक्षणसमन्वयात्प्रतियो
ग्यवृत्तित्वमित्यादिमूलावतारानुपपत्तिः न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये
नानवच्छेदकत्वरूपव्यापकताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना[illegible]भावमादायासंभववारक[illegible]स्य
पां सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतां तन्मूलग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् सामान्यधर्मेण विशेषा
भावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धेर्वारणार्थमेव सामानाधिकरण्येन लस्य व्यापकतायामवश्यं नि
वेशनीयत्वादित्यादिकं विभाव्यैतत्तदासंबंधेकयविवक्षयेति ग्रंथैर्व्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्र
तियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसंबंधा
त्व वच्छिन्नत्वविवक्षैवेत्यर्थः तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छे
दकप्रतियोगिताका यावंतोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकर
णास्तत्त्वमित्यर्थे लाभो यावदेतत्तस्य समवायादिसंबंधेन नित्यत्वानत्वमनस्त्वस्वरूपसत्त्वाद्या
त

वन्ह्यभावप्रति
योगित्वेन मह
नसीयवन्ह्य
भावः ५ नपाव
वदभाववद्वृ
त्तित्वं सामा
नाधिकरण्येना
नवच्छेदकत्वं

गगनत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ गगनत्वाभाव नादाय अतिव्याप्तिवारणाय पाव पदम् १   रि

१८

वाच्यम् वाच्यत्वम् इह भावस्थेत्यादिपदसत्त्वात् यत्र स्वरूपसंबंधेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय संयोगा
दिसंबंधेन साध्यतायां तु संयुक्ताद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयैव तत्संगतेरित्याहुः मन्मते मनोऽन्यत्वाभावस्ये
त्याद्युक्तरीत्यविरोधात् भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोऽन्यत्वस्य तत्संबंधेन साध्यव्यापक
त्वासंभवात् इत्यनियामकसंबंधेनाऽधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन संबंधेन साध्यतायां
धनी चैतसादेति सिद्धेताव व्याप्तेः तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादौ चातिव्याप्तेश्च साध्यताघटकसमवायसंबंधेन व्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगगनत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधि
करणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति दिक् वस्तुतो विशेषणसाध्यव्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं च संबंधेनावच्छिन्नत्वं त्यस्यापि प्राहुः तदपि गवाक्ष

तासंबंधेन

कालो गोमान् गोत्वादित्यादावति
व्याप्तेः देशिकविशेषणता
संबंधेन व्यापकत्वाप्रसिद्धेः १

स्तत्प्रतियोगितानवछिन्नं तां प्रतियोग्यवृत्तेव सामान्याभावे वर्त्तमानत्वात् केचित्तु संवंधैक्यविवक्षये-
त्यस्य साध्यवत्त्वं व्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वघटकीभूतप्रतियोग्यधि-
करणत्वं चैकेन साध्यतावछेदकसंवंधेन विवक्षणीयमित्याहुः तथा च साध्यतावछेदकसंवंधा-
वछिन्नसाध्यव्यापकत्तावछेदकीभूततादृशसंवंधावछिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावस्साध्य-
तावछेदकसंवंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वघटितलाभान्न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगि-
तायाः साध्यतावछेदकसंवंधावछिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादा-
येव केवलान्वयीत्वेन तत्संभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादिदलेन निराकरणस्यासंगत्यापत्तेः न
चैवमपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरोधो वाच्यत्वादेः संयोगादिसंवंधेन धूमाद्यव्यापकत्वादिति

पु.ल.

२८

इत्यंचदलांतरमेविसाधुसंकोचतद्वृत्तिभावः यद्वाधूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्या
प्तिः धूमसामान्याभावस्यापिहेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन स्वप्रति
योगित्वस्यकालिकसंबंधेनाधिकरणीभूतवन्हेः समानाधिकरणत्वाद
तत्राह दलांतरेपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्रप्रतियोगि
त्वोभय दलेपीत्यर्थः संबंधभेदनिबंधनोदोषः एकसंबंधेन प्रतियोगि
त्वस्यप्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमपरसंबंधेनप्रतियोगित्वाश्रयी
भूतवन्ह्यादेः सामानाधिकरण्यनिबंधनोदोषः संबंधैक्यविवक्षयेत्य
स्यस्वरूपसंबंधेनप्रतियोगित्वस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंप्रतियो
गिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगित्वाश्रयत्वस्यविवक्षयेतिभा
वः अत्रसंबंधैक्य विवक्षायां रूपसामान्याभाववान्पृथिवीत्वात् जन्य

राम

२८

नव्याप्तेहेतुसमानाधिकरणोहृत्यन्नहेत्वधिकरणोत्वस्यहेतुतावच्छेदकसंबं
धेनहेत्वधिकरणोविवक्षया अन्यथाव्यप्यमात्मात्वानादित्यादावव्याप्तिः।
घटत्वादिनाऽऽत्मत्वायभावस्यापिज्ञेदिविषयहेतोर्विषयतासंबंधेनाधिक
रणेघटादौव्यापकताघटकसमवायसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् भाव
ति आत्मत्वाहेदलांतरेषि कल्पमानस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनहृत्यन्नहेत्व
धिकरणेदलेपीत्यर्थः संबंधभेदेति हेतुसमानाधिकरणोहृत्यन्नएकसंबं
धेनहेत्वधिकरणेहेत्वाधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रअन्यसंबंधेनहेत्वधिकर
णेत्वेवि नाचेति प्रतियोगिसमानाधिकरण्याद्यपि निर्वचनाव्याप्तिक
ल्पोदोषः संबंधैक्येनेति हेतु समानाधिकरणोहृत्यन्नयत्संबंधेनहे
त्वधिकरणेत्वंतेनैवस्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्वविवक्षितपेत्यर्थः।

पृथिवीत्वाद्वा इत्यादि विरुद्धे तावन्नाव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य
पृथिव्यन्यत्वाभावस्यापि हेत्वधिकरणे पृथिवीत्वावच्छेदेन जन्यपृथिवीत्वाव
च्छेदेन दिक्कृतविशेषणतासंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न
चैतस्यालक्ष्यत्वेनीरूपमित्याकांक्षायां किंचिद्बुद्धिव्यक्तेर्विषयतासंबं
धेन साध्यव्यापकत्वाभावाद् तादृशस्य च तदभावस्य हेत्वधिकरणावच्छे
दे न प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वविरहान्नातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्वि
भिन्नकालीनघटादौ केनापि संबंधेनासत्वादितिवाच्यम् विषयतायाः
ज्ञानसमानकालीनतया तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेवरूपप्रत्य
ज्ञानादौ न घटते प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्वात् तादृशज्ञानव्यक्तेः

येव्यभिचारापत्तेरितिध्येयम् वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वंचक्षुःसंयुक्तसमवेतस्यघ
टादेरसत्त्वात्तद्विशेषणतायाअपितदानीमसत्त्वाद्रुतकर्मणोहेतुत्वंनैवनिर्व
हेदितिध्येयम् अतएवेति ध्वंसप्रागभावयोरुत्पत्तेताभावविरोधित्वेमानाभावा
देवेत्यर्थः इतिमध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेदयितुमंतरापदं रक्तंरूपमिदा
नि नचगुणेषुरक्तादयः पुंसीत्यनुशासनाद्रक्तोरूपमित्येवप्रयोगोयुक्तः
इतिवाच्यम् वस्तुतस्तरविशेषणताभावापन्नस्यैवरक्तादिगुणस्य तेनपुंस्त्वा
नुशासनात् अतएवरक्तंरूपमितिप्रयोगः समासेमाणिक्यंतैवदृश्यतइतिध्येय
म् एवः रक्तंरूपंनास्तीतिप्रत्ययः पूर्वेत्यादि पूर्वरक्तस्यध्वंसवतिउत्तररक्तस्य
प्रागभाववतीदानींरक्तेपीत्यर्थः नचरक्तत्वादशायांवर्त्तमानस्यापिरक्तांतरा रम
ध्वंसादेरिदानींरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात्नतादृशासत्त्वपः

५१

महाप्रलयकालीनपृथिवीपरमाणु: रूपसामान्याभाववान्
रूपसामान्यानधिकरणकालत्वात् आकाशादिवत् ४

प्रलयपरमाण्वा
दिकं रूपसामान्याभाव
वत् रूपसामान्यानधिकरण
कालावच्छिन्नत्वात्
प्रलयेवर्तमानत्वे यथा
सृष्टिघट: ४

तत्सत्वादिति रूपादिसामान्याभावसत्वादित्यर्थः प्रतियोगिवदिति प्रतियोगिन
इवेत्यर्थः विरोधित्वमेकदैकदेशावृत्तित्वम् मानाभावादिति प्रलयाद्यवच्छेदेन
परमाण्वादौ रूपादिसामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षासंभवेपि
अनुमानादिकमेव मानमस्तीति द्रष्टव्यम्। यत्र घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणता
यास्सत्त्वात् सत्त्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षे हेतोश्चक्षुःसंयुक्तसमवेतवि
शेषणतायाः सत्त्वेन सन्निकर्षसंभवादिति तन्नु चक्षुःसंयुक्तसमवेतव
एक विशेषणतया रूपाद्यभावग्राह्यतापत्त्याचक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवे
तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावग्रा हम
हकत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथात्रसरेणुरूपाभावचाक्षु

मु.ल.

२२

प्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकश्च । यद्वर्द्धिर्णेपीतिरूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवनेति श्यामताद्दशायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एवरूपंनास्तीति प्रतीतेर्विषयः किमन्तरो येन रूपध्वंसादिमत्ताव तदत्यंताभावसिद्धिरित्याहुः अन्ये तु तस्मिन्समये रूपं नास्ती । ति प्रतीतेः प्रामाण्ये तद्धैव ध्वंसात्यंताभावयोर्नविरोधः अन्यथाऽसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसस्य प्रसिध्यात्तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिरितित्तिप रमार्थः तत्सामानाधिकरण्यं चेति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्व विशिष्टेति स्वपदं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतत्तदभावव्यक्तिपरम् तथा च तत्तदभावाश्रयीभूतं यद्धेत्वधिकरणं तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावः तदवच्छेदकतत्तदभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावमित्यर्थः

ते

टप

२२

४३

तस्याव्याप्यवृत्तित्वादितिवाच्यम् ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य सामान्यधर्मान
वच्छेद्यत्वात् तत्तदनंतध्वंसप्रागभावादिषु तत्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
कल्पनापेक्षया तत्त्वावच्छिन्नात्यंताभावसंबंधस्यैवांतरायप्रागादिषु कल्प
नायां लघुत्वाच्च नच घटो नास्तीति एकरूपावच्छिन्नतद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्त
द्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावैरेवैकं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृ
ते विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वात् न तथा प्रतीति
रिति वाच्यम् तथा सत्यं न एतद्यामे एकं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेपि
तत्र एकं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चया
त् विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा सामान्याभावए
न सिध्येदिति भावः यां च रूपप्रतियोगितासंबंधेन रूपत्वमात्रावच्छि न्न

सु.ल.
२३

त्वा

प्रसिद्धेः तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्मा हेत्वधिकरणोनिवायावन्ति तत्तत्त्व
त्वेकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः एकमा
त्रवृत्तिहेतावपि तत्तत्करणवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणत्वस्य नानात्वं संभ
वतीति न काप्यनुपपत्तिः न च प्रतियोग्यधिकरणीभूतत्वविशिष्टयाव
च्छेत्वधिकरणत्वमात्रं सम्यक् हेतुसमानाधिकरणो इत्यस्य त्वविशिष्टे
त्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छे
देनेत्यस्य प्रवेशाय एवार्थवत्त्वं भवतीत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्र
योजनमाह तेनेति गोत्वादिनागवाद्यभावस्य तद्वृत्तिकाले तत्ताव
पि पदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसंगः इति योजना इदमुपलक्षणम्
तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यापि काले प्रतियोगि समानाधिकरण

त
क
45
राम
२३

तेनहेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिनावच्छिन्नाभावस्य कालिकादिसंबंधेन धूमा
धिकरणत्वस्यंदादौ व्यापकताघटकेसंयोगादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिक
रण्याभावेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ ना[illegible] व्याप्तिः नवाद्युक्तं विशिष्टसत्त्वादित्या
दौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणगुणगणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमा।
नाधिकरणत्वेपि [illegible]त्तिः गुणादीनां विशिष्टसत्तानधिकरणत्वात् यद्यपि
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकेसामानाभावो द्रव्यत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितासामा
छेत नाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हेत्वधिकरणेसंभवः नन्वस्वविशिष्टहेत्वधि
करणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यनधिकरणतानवच्छेदकत्वं वाच्यम् स्वविशिष्ट
पदवैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरण। वि
वृत्तित्वस्योक्तौ च द्रव्यं तद्घटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्[illegible]त्वधिकरण

त्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वादिति भावः तद्वतीति गवादिमती
त्यर्थः काले जन्यकाले ननु चरमध्वंसात्मकस्य प्रलयस्य नाशाभावाभाव
स्यापि यावद्वर्त्तित्वात् तस्य च स्वाधिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभा
वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह महाकालेवेति तया च तस्यापि महाकाले प्रति
योगिसामानाधिकरण्यं तस्य कालिकसंबंधेन जगदाधारत्वादिति भा
वः ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसंबंधेन सत्वे प्रमाणाभावात् यदा
गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवेति यदि ब्रूयात्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति उ
क्तविकल्पानादरे घटादिसाधारण्येऽपि गोः साध्यतायामतिव्या
प्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह जन्यं द्रव्यमिति द्रव्यस्य साध्यतायां

का

४७

त्य

अभावीयविशेषणता

त्वा धूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसंगो द्रष्टव्यः गवाद्यभावस्य प्रतियो
ग्यधिकरणे दैशिकविशेषणता संबंधेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह
गवाद्यनधिकरणेति इदानीं घटे गौर्नास्तीति प्रत्ययात्तन्मत्यपि
काले कालिकसंबंधावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गवाद्यनधिकरणत्वस्य घ च
वच्छेदेन वृत्तेर्न विरोधः न चैतन्मते घटस्य चत्वरे एवैतत्कालावच्छेदेन
गवाद्यत्यंताभावो विषय इति वाच्यम् देशावृत्तेः कालस्यैव कालवृत्ते
देशस्याप्यवच्छेदकत्वानुभवात् एकदेशस्य कर्तुमशक्यत्वात् इदानीं ग
गने गौर्नास्तीति प्रतीतेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगने वृ
त्त्यवगाहितया भ्रमत्वापत्तेश्च गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वदिक

ति

स्यस्वप्रयोज्यकारणतेदैशिकविशेषणतयावृत्त्यभावादितिनाव्याप्तम् हेतुसमा
नाधिकरणत्वस्यतादृशविशेषणतयाविशेषणीयत्वात् तथापिरूपभिन्नं
णत्वात् इत्यादौसाधनसमानाधिकरणस्यरूपान्यत्वाद्यभावस्यरूपाभि
न्नंप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्यस्वरूपत्वादिस्वरूपतयादैशिक
विशेषणतासंबंधेनवृत्तिविरहेणयावदनंतगतित्वात् घटत्वादिनारूप
भिन्नत्वाद्यभावस्यचसर्वस्यैववृत्तादृशाभावस्यमहाकालादौस्वप्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वात् अतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेतुत्वाधिकरणतेत्या
दिविवक्षानुसरणम् इतिचेत्ति वस्तुतोदैशिकविशेषणताघटितस्यल
क्षणांतरत्वात् एकेनापरस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् उक्तविवक्षणे
नैवव्याप्तेरितिध्येयम् यत्तुहेतुत्वाधिकरणतेविशेषणतयावर्तमा

त्व

दं

कालत्वं सद्धेतुरेव प्रलये पि कालिकसंबंधेन घटाभावादेः सत्वात्
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति द्रव्यत्वेनैव धर्मिविशेषणत्वे तत्त्वाभि
चारित्वसंपत्तये जन्यपदम् ननु महाप्रलयानंगीकारे प्रागुक्तहेतुरूपमि
वलक्ष्यं खंडप्रलये पि ब्रह्मांडांतरे जन्यद्रव्यसत्वात् अतः साध्यांतर
माह प्रलयावृत्तिर्वेति खंडप्रलयावृत्तिर्वस्तुधर्मः यद्यपि प्रतियोगि
नो यदधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वस्यैव दैशिकविशेषणतासंबंधेन वृत्तित्वे वि
वक्षितं वद्वापात्मपि पदार्थत्वं तद्योगित्वादावृत्तिव्याप्तिवारणं संभव
ति प्रलयावृत्तित्वापेक्षया लाघवस्य प्रतियोगपदाधिकरणे महाकाला
दौ दैशिकविशेषणतासंबंधेन वृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वा
दित्यत्राव्याप्तिः कालिकसंबंधेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभाव

ल
राम

पु.ल.
२६

निविशे नैपर्प्यादि रहित आत्मद्दवच्छेदकत्वं संयोगाभावनिष्ठप्रति
योगित्वेप्यक्षतेमित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधानात् त
दप्रदति साध्यव्यापकता या : प्रवेशेन गगनत्वादि विशिष्टवाच्य।
त्वाद्यभावस्य वाच्यत्वगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावादेश्च यावदती
त्वात् तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वादव्याप्तिरत: स्वविशिष्टपदम् एतदपि साध्ये ते
व संयोगाद्यात्मकाभावेत्यत्रादिपदग्राह्यात्म वस्तुत: सत्तावान् द्रव्य
त्वाद्गुणत्ववान्रूपत्वादित्यादौ कालो जन्यत्वे च हेतुसमाना।

रम

२६

नानां निरुक्तरूपवद्भावानां प्रतियोगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासंबंधेन नि
वेशानीयं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्राव्यभिचारित्व
लान्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्त्यभावादिति तन्नु क्रम स्ववृत्तित्वविशि
ष्टानां केवलान्वयिधर्मीणामत्यंताभावस्यप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासंभवा
पत्तेः नहि वाच्यत्वादि वृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वा
च्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तीति दिक् प्राचां मते संयोगसामान्याभा
वसाध्यकं प्रमेयत्वं द्रव्ये एवव्यभिचारीत्यतः कपिपदं प्रतियोगिवै
यधिकरणपघटितमेवसाध्यव्यापकत्वमत्र निवेशितं पष्पास(

सु.ल.
२७

धिकरणोत्वम् किंतु धूमाभाववत्वावच्छिन्नाधिकरणोत्वमेवेतिन प्रत्य
यातिप्रसंगः इतिवाच्यम् एवं सत्यभावमात्रस्यैवप्रतियोगिभेदप्रसंगा
त् उक्तक्रमेणैवातिप्रसंगवारणोसंभवादितिभावः ननुतथापि
धूमजातिवन्हीत्यादावति व्याप्तिः समनियताभावानामैक्याद्धूमाभा
वस्य धूमत्वेन प्रतियोगिताभावाद्भिन्नस्य अयोगोलकान्यत्वाभावादे
रयोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावाद्भिन्नस्यहेत्वधिक
रणावच्छेदेनैजलन्हादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणोत्वा
दितिचेत् अत्राहुः याजदस्यफलतः प्रतियोगिताविशेषण
त्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतयप्रतियोगिताकोभावः

प

५३

एम

धिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि संबंधेना-
त्मगगनादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव याव
द्वृत्तित्वस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वपदविरहादव्याप्तिः यदि स्वविशि
ष्टपदं न स्यादिति ननु धूमाद्यभावनिष्ठजलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा
द्यभावस्याभावो धूमाद्यभावगणे अभावप्रतियोगिकस्याभावाधिक
[illegible] रणैकस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तस्याश्च धूमादौ साध्ये वह्न्या
दिहेतावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव गोत्वाद्य
भावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अत आह जलवृत्तीति ननु
तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि जलादौ नैतादृशाभावत्वावच्छिन्ना

सु.ल.
२८

रूपत्वे घटितस्य हेतुत्वघटकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूम
निष्ठप्रतियोगिताव्यत्वाग्निप्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्य
संभवेपिनासंगतिः ननु धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठप्रतियो
गित्वं तद्देन धूमत्वेनाग्नेः प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्र
तियोगित्वं लाघवात् तद्भिन्नं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वात् इत्युक्त
विवक्षणीयप्रतीकारः इतिवाच्यम् स्वरूपसंबंधात्मिकायाः प्रति
योगितायाः सामान्याभावस्थले प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
सांप्रदायिकाः नत्वतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वरूप
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायाः सांध्यप्रतियोगितायाः निरूपकोऽभावः

55

कात्स्न्ये

एम

ग

स्वविशिष्टहेतुत्वाधिकरणत्वावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयपत्तामानाधिकर
ण्यं विवक्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्र
तियोगिताश्रयेण धूमादिना हेतुत्वाधिकरणत्वावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधि
करण्यविरहात् नातिव्याप्तिः नचैवं पत्समानाधिकरणस्य स्वस्यैवैक्य
र्व्यापि तिव्याप्तम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगिप्रयोगितापाश्र
पि साध्यक्तापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामा
न्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहात
स्वपमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात गलवत्तित्वविशिष्टे
त्वादिगेयत्वे तु गतिमनुरूपैवोक्तः तेन तादृशाभावस्य धूमाभावत्व

वत्

बृ.लं.
२८

तमन्यापत्तेर्व्यभिचारिमात्रेणैव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य
स्वात्मस्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य हेत्वधिकरण
वृत्तेर्देन तादृशान्यत्वस्वरूपस्वरूपसंबंधेन स्ववृत्तिप्रतियोगितासामानाधिकर
ण्याभावान्नातिव्याप्तिः अत एव विषयितासंबंधस्य व्यापकता
घटकत्वेपि नित्यज्ञाने नित्यसविषयकत्वात् इत्यादौ नातिव्या
प्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन समवा
यसंबंधेन प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वादिति मतम् तन्नु रम्यम् तय
घटत्वादिनावच्छिन्नत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनापि तादृशत्वाभा
भावा

५८
२८

स्वविशिष्टवह्नित्वाधिकरणतावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताज्ञापस्य
सामानाधिकरण्यमेव न तु कथम् तथा च धूमादिसामान्याभा
वस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तत्रीपं प्रमे
यसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिनेव धूमत्वादिधर्मेणा
वच्छिन्नप्रतीतनतादृशप्रतियोगिताव्यापसामानाधिकरण्यमुप
दापनातिप्रसंग इति प्रत्यक्षमत्यपक्ष्यापः पक्षसमनियताभावैक्य
मते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय येन संबन्धेन सा
ध्यव्यापकता तेः अत्येकं प्रतियोगितासामानाधिकरण्यं विवक्षि

दीपत्वात् नैवमिति वाच्यम् व्यभिचारएवारकेत्वेन ताद्दश विशेष
णस्य [illegible] वार्यत्वात् अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावकालीनत्वेनहेतुं विशिष्येन गंधाभावतादात्म्य कुतो नसमर्थयि
दतो लक्षणांतरमाह यत्समानाधिकरणाना मित्यादि वह्निमा
न्धूमात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकता
च्छेदकप्रतियोगिताकानांजलत्वतित्ववििशिष्टद्रव्यत्वाभावौ ग
णत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानांच्च विशिष्टहेत्वधिकरणाजवृद
नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छि
न्न सामानाधिकरण्यविरहात् अतउक्तं रूपावच्छिन्नेति तथा

वस्वरूपत्वपातस्यच व्यापकता घटकेनाप्यपः पिंडान्यत्वनिरू
पितस्वरूपसंबंधेन यावद्वृत्त्वधिकरणोप्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यविरहादेव धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्त यावंत्तर(
त्वस्यस्वविशिष्टत्वस्यपत्समानाधिकरण्णोत्यस्यचव्याप्यत्वा
पातादितिदिक् ननुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकर्त्तेपिसद्धे ४
तो गगनत्ववाच्यत्वोभया [illegible] भावं गगनत्वादिविशिष्टवा(
च्यत्वाद्यभावं वा समादाय प्रोक्तलक्षणासंभवात्प्रतियोग्यवृत्ति
श्चेत्यादिमूलावतारानुपपत्तिः नच विशिष्टस्य व्यासज्यवृत्तिध
र्मावच्छिन्नत्वेनव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितापा विरोध ण्य
न

सु.ल.
३१

वस्यात्तथात्वेपिनाव्याप्तिः एवं येन संबंधेन व्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर
ण्यं बोध्यम् अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यास्त्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्न च्छि
वाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणान्वयसंभवात्प्रतियोग्यवृत्त्यादिग्रन्थावतारानुप
पत्तिः नवागनत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालादावतिव्याप्तिः प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदे
न बोध्यम् तेन ध्वंसत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य कालेहेतुमति प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः ॥

61

एम
३१

यत्तु घटत्वेन वन्ह्यभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व
त्व १
च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तत्प्रति
ष्ठ॰सामानाधिकरण्याभावाव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति
तदसम्भवात् घटत्वेन वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाभावतया तस्या
पि यावच्छिन्नप्रतिस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नस
मानाधिकरण्यात् समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छे
दकत्वात् तद्दोषावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणताघट
त्व त्वादाहरणे यत्त्वादिनेति शेषमित्यादि येनसंबन्धेन हेतुता तेन हेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यधिकरणवृत्तित्वमभावेऽव्याप्तमत्तेनाप
मात्माकाशानात् घटादन्यत्वे सत्यात्मघटसंयोगादेव्याप्यो आत्मत्वसामान्याभा

कपिसंयोगाभाववत्त्वादेर्हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् किंतु हेतुमत्तिकाले वर्तमान
स्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात् तस्य चात्माद्यवृत्तित्वेन पावकेत्वाधिक स
रणेऽप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादा
वव्याप्तिकारकमेव स्वविशिष्टपदम् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छे
दकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानां यावद्वृत्त्वाधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वमित्येव सम्यक्
वाच्यत्वत्वादिना यत्किंचिदभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् स्व
रूपसंबंधेन समवेपक्षसाध्यतायां समवेपवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तेर्वारकत्वात् ।तम

म

इदं त्ववधातव्यम् साध्यवदन्निष्ठाभावप्रतियोगितावा: सामाना धिकरण्येना
नवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रलक्षणे प्रवेश्यम् ननु प्रयोगितावैय
धिकरण्यघटितम् तथा सति व्यापिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि प्रमेयमित्याका
रकजन्यपत्किंचिद्वृत्तिविषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणान्वयप्रसंग
वेप्रतियोग्यप्रवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः तस्मान्न व्यक्तिविषयत्वस्यतादृश
ज्ञानदशायामेवसत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशविषयताभावस्य हेतुसमानाधि
करणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगात्म काभावं गगनत्वादि विशि
ष्टवाच्यत्वाद्यभावं वोपादाय कपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादाव व्याप्तिकारकं

वानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाभाववत्तया तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाद्यव
च्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषणे
तथा साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोभावः
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण
त्वत्वं पर्यवसितार्थः तथा च धूमानिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
स्य धूमादिनिष्ठयत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्ने न साध्यहेत्वधि
करणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः इति संप्रदायः वस्तुतोत्रापि सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्र
तियोगितानिरूपकोऽभाववत्तादृशप्रतियोगितायाम् यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा ताम

गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेः स्वप्रति
याकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमान् चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबं
धेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तेश्चेति दिक्। ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभा
वो धूमीयसंयोगसंबंधेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथा ऽयोगोलकभेदनद
१ भावान्यतरत्वेनाऽयोगोलकान्यवृत्तेरभावो वा ऽयोगोलकान्यत्वस्वरूपसंबंधेन भेदसामा
न्याभावो वा ऽयोगोलकान्यत्वाभाव एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाभ
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं पक्षवह्नित्वादिकं तदवच्छिन्नेनैव समं पावकत्वाधिक
रणेऽधूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावति
व्याप्तिः सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभा

56

कापिसंयोग्येत [illegible] त्वादित्यावव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तेरिति वह्नित्वादिना घटादेर
भाववत्यादावप्यव्याप्तिरतः साध्येति अत्र च प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या
तेन समवायादिसंबंधेन वह्न्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे
पि वह्नित्वादेर्नासंभवः प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो वा कपिसंयोगत्वादित्यादावव्याप्तिः
प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेः तत्तत्वानीत्यागः व्याप्यवृत्तित्वं तु निरव
च्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वम् हेत्वधिकरणपतत्किंचिद्व्यक्तिवृत्यभावप्रतियोगि
तायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं पदमावव्याप्तित्वं तत्त्वं वा एवं चैतल्लाभा
र्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणं वैयर्थ्यात् यत्किंचि
त्वनिर्देशात्तु [illegible] संयोगाभावस्य हेत्वधिकरणे [illegible] महत्तद्रव्यनिष्ठाभावप्र तम

672

नाधिकरणं वक्तव्यम् धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु नप्रमेयत्वादिना धूमाद्यभा
वः सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियोगि
ताकाभावे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावृत्तित्वस्य जगौवृत्तिभिन्नत्वस्य त
च यद्योर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिता
काभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यम् अतो
न कश्चिद्दोषः इति ध्येयम् चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति अनवच्छेदकमिति
यत्साध्यतावच्छेदकमित्यपरेणान्वितम् घटत्वादिना वह्न्याद्यभावमादाय वह्नि
माधूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य
सामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः

३५

भावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवह्नित्वस्य नचताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
नवह्नित्वमात्रेपर्याप्तं किंतुतार्णतालौभयत्वेपि अस्यपाताद्दशप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवतिपर्वतादौ ताद्दशाभावासत्वप्रसंगादितिवाच्यम् सौदंडो
पाध्यापमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावविरोधित्वात् अन्य
थाघटवतिघटत्वेनपटाभावस्यापलापत्तिः किंतुप्रतीवलाघ्याधिकरणे धर्मस्य ति
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यांप्रतियोग्यंशेप्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवसार्द्धमनापत्याऽभावस्यविरोधित्वंचाच्यम् तदेतद्व
दि ह्नित्वादिनातार्णतालौभयाभावेंसत्वेपिनक्षतिकरम् अतएवद्रव्यत्वेनवह्नि
नीस्ति वह्नित्वेनतद्वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीत्यासामान्यधर्मेणापिविशेषाभावोऽ तम

घटत्वेन संयोगाभावस्यैव व्याप्य
वृत्तित्वं

तियोगित्वेपि संयोगी सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः इति सप्तमलक्षणविवरणी ॥=॥

ननु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाभावत

या हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वन्हित्वा

दिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्ये

ति व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यता

वच्छेदकमितियोजना नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वन्हित्वेन वन्हिधूमोभ

ता याभावस्य प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं तदेव वन्हित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः

तादृशप्रतियोगितायाः अन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि न

व्याप्तिः पर्वते वन्हित्वेन तार्णतार्णोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशा

च्छेदके विवक्षितम् प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंधविशेषः स च सामान्याभावस्थले प्रतियो
गितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अननुगमात् आधाराधेयभावानुप
पत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशाप्रकारीभूतो विशेषधर्म एव
तथा न तु सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले तु प्रतियो
गितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किंत्वतिरिक्तमेव अन्यथा प्रतियोगितावच्छेद
कविशिष्टप्रतियोगिनेव सार्द्धमभावस्य विरोधित्वात्तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्या
सत्वप्रसंगात् विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथास्यमनियताभावै
क्ये नानीलिद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावस्वीकारेणान्तदंगी
कारानुपपत्तेः इत्थं च वन्हित्वेन पर्वते नास्ति नास्ति व न्हीन स्तः इति प्रतीतिव

ऽनुपपत्तेः न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्य
मात्रं विषय इति वाच्यम् वह्निमान् न पर्वतेत्येवं निर्णये सत्त्वेपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति
प्रत्ययात् द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानात् अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठ
प्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वह्न्यभावबुद्धौ वह्नित्वेन वह्निमत्तानिश्चयस्य प्रति
बन्धकत्वात् तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्नि
निष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्नित्वविशिष्टनिश्चयस्यै
व विरोधित्वात् तदसत्त्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसंभवाद् ततो लक्षणं तावत् प्रति
योगिव्यधिकरणस्यैवेति केचित्तु सामानाधिकरण्यप्रभेदः तथाच हेतुसमाना
धिकरणाभावीयत्वाभिन्नप्रतियोगितायां अवच्छेदकं पर्याप्त तदन्यत्वं साध्यताव
प

ज्ञा· व्य·

३१

रूपेणानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमितियोजनाऽप्याभावप्रतियोगिव्यधिकर
णत्वं न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम् समनियताभावानामभिन्नतया घटत्वे
न घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावत्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयात्मकप्रति
योगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासंभवात् अत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नसमानाधिकरणो यो यत्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेव प्रमेयत्वादि
नाघटाभावात्मकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत एव वारणसंभवे
सामानाधिकरण्येनैतस्यैव पर्य्याप्त्वा नैव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशप्रति
योगितानाश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशाप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानां तात्पर्यं:
तथा च वह्नित्वेन घटाभावीयं घटादिनिष्ठं प्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वे प्रसक्ती
त्यतः सामानाधिकरण्यपदम्॥ तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या ताद्र्

७३

राम
३१

लात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वेसत्वेपि तादृशप्रतियोगियोगि
त्वं न वह्नित्वाभिन्नं किंतु तादृशोभयत्वाभिन्नम् प्रतिरिक्तमेव वेतिर्द्वभिलाषाः सा
ध्यनवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वेसत्वान्नतस्य
धूमव्यापकत्वहानिः नन्वेवं लक्षणे हेत्वधिकरणे वृत्तित्वमभावस्य संबंधमात्रे
ण न वाच्यम् वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन धूमवतिसत्वादव्याप्ता
पत्तेः नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्या दावतिव्याप्त्यापत्तेः
घटत्वत्वरूप साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिविरहादतो लक्ष
णांतरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति लक्षणं तरमनुक्तामित्यप्याहुः हेतुसमाना
धिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकर

गा·व्या·

३८

तावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमत्तस्मादृशप्रतियोगि
त्वसमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदकेऽपि वाहीतम् तथाच घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतियोगित्व
स्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतस्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथाच वह्नित्वस्य ता
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण ता
दृक्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्या
भावप्रतियोगितायाश्च तथात्वेऽपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसंगतिः कालः पटत्वेन
पटवानिति तु घटत्वेनेत्यननुभवात् वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् तच्च तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं य
द्घ तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणासंभवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्य

न

न्नप्रतियोगितैवलक्षणघटकेतिवाच्यम् विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुणादीनामपि विशिष्टसत्ता
निष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात् घटवान्महाकालत्वादित्यादौ अव्याप्तिप्रसंगाच्च हेतुमतो महाकालस्य
साध्यताघटककालिकसंबंधेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतया प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेद
त्राहुः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्यधिकरणीकाभावत्वः प्रति
योगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वांतार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगितातादृशीति त
दवच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावीयं गगननिष्ठ
मेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवत् धूमवान्वह्नित्वे
न न घटवान् किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकोप्यन्योन्या
भावोस्ति अत एव सम्बन्धावच्छिन्नतया वाच्यत्वाद्वच्छेदोपि घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः तथा च यादृशप्रतियोगि

नाभावादिकमादायैव तन्न लक्षणसमन्वयसंभवाच्चेत्याहुः तन्न प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगि
तायाएक्यभेदस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाघटनिष्ठप्रतियोगिता सैव वह्नित्वेन वह्निधूमोभ
याभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाधूमादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वलाघवात् तथाच सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैय
र्थ्यं दुर्वारम् वह्नित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तादृशप्र
तियोगिताश्रयीभूतवह्निधूमादेरुभयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्वेन वह्नित्वरूपव्याधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति दिक् एवंचेति तथाचाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वा
नादरेपि न क्षतिरिति भावः वह्नित्वावच्छिन्नघटाभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादत उक्तं साध्याभावेति
अत्र साध्याभावोपि व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः एवंपरत्रापि विशिष्टेति महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव वा परंपर
यात्रावच्छेदकत्वान्नैष दोष इत्यत आह स्वत्ववह्नित्वेति ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोः संयोगिसत्वा
दित्यत्रातिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वाव्याप्यवृत्तित्वस्य संयो

यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्रयस्य च हेतोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानाधिकरणं हेत्वाधिकरणं
तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितात्वार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद्वह्नि
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकम् एतन्मते सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्यु
पगमेनातो वह्नित्वेन तद्धूमाभावमादायाव्याप्तिः न च स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्वह्नि
मान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्निसामान्याभावीयं यन्महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशि
ष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतस्य महानसीयवह्नेश्च धूमयोरनाधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति वाच्यं प्रतियो
गिव्यक्तीनां भेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनैक्यस्वीकारात् न च कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ
तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिध्याव्याप्तिः गगनाभावीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिध्या तादृशप्रतियो
[illegible]गितायालक्षणघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य तादृशविशिष्टघटत्वाद्यव
च्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव तथात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट यत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वाधिकर
णवृत्तिं विन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकं तादृशप्रतियोगितायाः एवं निवेशे तथा घटत्वादिना गग

78

गा.व्या.
४.

तिमत्त्वादित्यादौ गुणवृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्व पि
समानाधिकरणत्वादतः संयोगसाध्यकेऽव्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह
द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यर्थः उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वे न क
दाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
नस्यात्तदेव तु नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तित्वेन संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वात् एतावन्मात्रेस चापि तु व्या
प्यवृत्तीति प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति स्वपदं विशिष्टहेतुपरं तथा च यद्धर्मावच्छि
न्न समानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं प
र्यवसितम् अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्तवृत्तित्वम् व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणसाध्यसामान्याभावस्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः विशिष्टसत्तावानित्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभा
वस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यै
व तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्यासमानाधिकरणत्वान्नातिप्रसंगः अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं येन सं

साध्याभावत्व व्यापकमित्यर्थः ८

राम
४.

गाभावेऽसत्वादत आह सत्ववतीति तथाच हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यनेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं
हेत्वधिकरणेऽस्तु न यत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं वाभावस्यापि वाच्यतामिति भावः गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचा
रिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृते निरुक्तत्वाप्रवेशोपि न क्षति
रित्याशयेनाह वक्ष्यमाणं वेति यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्तावाञ्जातेरित्यादाव
व्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति सिद्धां
तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः तथाच हेतुमन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाव
च्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव
पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वा व्याप्तिरिति भावः नन्वुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयो
दी २ गवति घटेऽसत्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वविरहान्न तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनेत्यत आह गुणावृत्तित्वेति गुणासमवेतत्वे
त्यर्थः घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्वान्न तदभाव इति भावः संयोगिगुणान्यत्वेस

ता॰व्या॰
४१

न्नप्रतियोगिताकगगनाभाववत्याभावे साध्ये एवं प्रमेयत्वादिकं हेतुत्वव हेतुमति देशीकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशा
भावात्मकसाध्याभावस्य साध्यवति देशीकविशेषणतयावृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभाव
स्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वघटितस्येव सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः यत्समानाधिकरणेति यत्समानाधिक
रणसाध्याभावप्रमासामान्यस्य त्वर्थः तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेस्सा
ध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपि धूमसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधि
त्वादसंभवः स्यादिति प्रमात्वोपादानं प्रमात्वं चात्र भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वं नातस्तादृशबुद्धेरप्यंशतः प्रमा
त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् हृदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्त्वधीविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्स
मानाधिकरणेति फलितस्तु प्रमाविशेषणं तथा च यद्धर्मावच्छिन्नं विशेष्यसाध्याभावप्रमासामान्य इत्यर्थः ते व
नैतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणादिधर्मिकप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपि संयोगिए
तद्वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्य

राम
४१

बंधेन साध्यतातेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरण
स्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः नवा कालः
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसंबंधेन वृत्तावव्याप्तिप्रसंगः साध्याभावनिष्ठ
हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्राविशेष
णतया वृत्तित्वरूपं बोध्यं तेनायमात्माज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वसामान्याभा
वस्य द्रव्यांविशिष्टसत्त्वादित्यौ वसत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याविरहेपि नाव्या
प्तिः नवा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे काले कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभा
वस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहेपि नक्षतिः साध्याभाववत्तु पूर्वोक्तच्छितिपरीत्या बोध्यः तेन
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादायैव लक्षणसंभवान्न प्रतियोग्यवृत्ति
श्चेत्यांग्रंथावतारासंगतिः कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्येपि
द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः एवं कालिकसंबंधावच्छि

गा·व्या· ख१
८२

वच्छेदकत्वसमानाधिकरणैकत्वमित्यत एव प्रथमलक्षणस्याद्वितीयस्य च यत्समानाधिकरणप्रमासामा
न्येसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वं नास्तीत्वमित्यत एव साम्यं न स्यादिति भावः यन्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभाव
त्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीसामानाधिकरण्यं तत्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः न चाव ध
मसमानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वान्हित्वावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगीसामानाधिकरण्याभावादसंभवः स्यादतः साध्याभावपदम् न चैवमपि प्रतियोगिपदवैयर्थ्य
मेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीसामानाधिकर
ण्याभावस्याव्यावृत्तेऽप्येवानीविष्टत्वात् एवं द्वितीयलक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तावो
धविरोधित्वं निवेश्य साध्याभावपदस्य सार्थक्यं बोध्यमिति तत्कंदं प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यादिग्रंथावतार
नुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयपरीत्ये ववलक्षणतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रवृत्तेरप्यसंभवतादव
स्थात् नवघटत्वेन वह्न्यभाव एव वान्हित्वेन घटाभावः समनियताभावानामैक्यात् तथाच

घ

83

राम
८२

वत्तात्तानंतद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथाच गुणेन संयोगीति प्रमायाः गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेपि तादृ
शीसाध्यवत्वधीर्नहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति (
तत्तुच्छम् यत्समानाधिकरणेत्यस्य व्यर्थतापत्तेः साध्याभावप्रमासामान्ये यद्धन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशे
ष्यकसाध्यवत्तात्तानविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायाः
साध्यवत्वधीविरोधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वह्निमत्ताज्ञानं तदविरोधित्वादेव
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसंभवादित्तिदिक् अत्रच साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदक
रूपेण साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वं बोध्यं तेन पर्वतो न समवायेन वह्निमानिति प्रमायाः समवायेन वह्नि
मत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवह्निमान्नेति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्वबोधं प्रति प्र
तिबंधकत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतिबंधकत्वं चात्रावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहादिव्यावृत्तं
ग्राह्यं तेन वह्निसामान्याभावावच्छेदकतयागृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौ प्रमायास्संयोग
संबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेपि नासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्या

शायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानव
च्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिताद्वस्थ्यमिति वाच्यम् यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नविषयितासामा
न्येन प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्योक्तत्वात् साध्याभाववत्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेशनीयः
तेन न पूर्वोक्तदोषः अनुमित्यविरोधित्वेनेति अनुमितिविरोधित्वं हि न सत्त्वादनुमितिप्रतिबंधकत्वं व्यभिचार
धियः सत्त्वात्तथात्वेन व्यभिचारिमात्रेऽतिप्रसंगापत्तेः किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् तज्जनकं च यदि निरू
श क्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि किंतु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधी
त्याकारकज्ञानमेव तथा च व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिः यदि च साध्याभाववदवृत्तिहेतुरित्याकारं ज्ञानं प्रकृतानुमितिज
नकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थांतरग्रस्तमिति भावः एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृ
तहेतुधर्मिकसाध्याभाववदवृत्तित्वानुमितिपरं न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं विरोधित्वं चात्र सत्त्वादेव निवे
श्यते तदा न व्यभिचारिण्यतिप्रसंगः इत्यपास्तम् तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानेऽर्थांतरताद्व
स स्थ्यादिति भिन्नलक्षणमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्त्विति केवलान्वयिनि प्रसिद्धस्यापि वन्ह्यादिसाध्यके
व्यतिरेकिणि यावंतः साध्याभावाः तत्तत्सजातीयत्वं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपात्मकप्र

86

तस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यम् तत्तमेवेति वाच्यं तथा सति घटसामान्याभा
वादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियो
गिसमानाधिकरणतया तमादायासंभववारकस्य साध्याभाववत्पदस्य व्यर्थतापत्त्या वज्रलेपत्वादिति प्रगल्भस्येव लक्ष
णांतरमुपन्यस्यति यादृशेति यद्वृत्ताविति यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्य इत्यर्थः तेन वह्निनिष्ठस्य व्याधिक
रणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमा
दिनिष्ठस्येंधनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापीन्धनत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितिविरोधित्वादसंभवः स्याद
तः प्रकृतेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः तथा च तादृशसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन वह्न्यनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिता न विष
यत्वमात्रम् धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वह्न्यनुमितिविरोधिनो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसंभवात् किंतु विषयितया
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् तथाच वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधिता
वच्छेदकत्वाभावाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति तथाच यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं
प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः नच घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमद

दन्यतमत्वतदभावान्यतररूपेण सामानाधिकरण्यं वा व्याप्तिस्तद्दोषः समनियताभावानामैक्यात् गगनाभाव एवानीतवैलक्षण्याधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावः इति मतेनतु गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव सामानाधिकरण्यं वा व्याप्तिः तेन घटत्वेन निरुक्तमवृत्तित्वा
भावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाधूमसामान्याभावस्याजातीयत्वेपि नातिव्या
प्तिः साध्याभावश्चेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोत्र साध्याभा
वपदेन वक्तव्य इत्यर्थः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्य
त्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तस्याजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्वादसं
संभवः स्यादतस्तस्य परित्यागः अत्र साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्यः तेनैकसंबंधे
न साध्यव्यापकस्य संबंधांतरावच्छिन्नाभाववति हेतौ वृत्तावपि न क्षतिः यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्य
व्यापकत्वं तेनैव च संबंधेन साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतं तन्न तुच्छं यत्र तादात्म्यसंबंधेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र
तादृशसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्या तत्र
हेतावव्याप्तिः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वीकारेण कथंचित् तत्राव्याप्तिवारणेपि वृत्त्यनियामकसंबंधेन सा

सिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति यावंतः साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि सजातीयत्वमेकस्मिन्नभावे नास्तीति अत उक्तं
इति तत्तत्सजातीया इति तदधिकरणवृत्त्यभावा इत्युक्तौ तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शे वह्निमान्धूमाद्रूपसामा
न्याभाववान्वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्धिपतावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाधिकरणाप्रसिद्ध्या
ऽव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति तथा च प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तत्सजातीय तत्तदधिकर
णवृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य सजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकर
णवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तद
धिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्रासत्वान्न दोषः साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तीति अतः सजातीया इत्युक्तम् ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावोऽप्यभावत्वादिना
धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति यद्यपि साध्याभाववन्निष्ठं यत्स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव रू रू
पेण साजात्यं वाच्यं तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तस्य निर्वह्नि
वृत्तित्वसामान्याभावादावसत्वादसंभवः तथापि यावत्तत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्ताव

केन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनासामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्य न संग्रहः नवावाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभाव
स्यैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभाववत्तया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिक
रण्येपि तदसंग्रहः अत्र च निरुक्तायां तत्तदन्यप्रतियोगितायाएव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन संयोगात्म
कस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठानिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि कपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेनानित्यसमवेतसामान्याभावस्यैवानित्यरूपसामा
न्याभाववत्तया तत्रानित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वयोः सत्वेपि च रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्या
पकतावच्छेदकरूपानवच्छेद्यत्वादितिध्येयम् द्वितीयरीतेः प्रवेशस्य फलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति अभावव
तिहेतौ वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह अव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति तत्तत्साध्याभावेत्यादि सामा
न्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वोक्तौ वह्निसामान्याभावसजीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तदिति साध्याभावस्य विशे
षणम् तथाच निर्वह्निवृत्तित्वादिसामान्याभावएव निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजी

ध्यतापामव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किंचैवं धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः संयोगेन
धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाभावस्यैव तादृशस्य यावदंतर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृ
त्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्वात् अस्माकं तु स्वरूपसंबंधेनापि उभेदस्यापि धूमव्यापकतया वह्नेस्तदभाववद्वृत्तित्वादेवाति
व्याप्तिनिरासादिति ध्येयम् ननु कपिसंयोगी एतत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदंतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वा
भावस्यापि हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं संयोगीसत्वादित्यादौ द्रव्यत्वादिसा त्वा
मान्याभावस्यापि साध्याभाववत्तया हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रू
पत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावांतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तत्तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभाव
स्य हेतावसत्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावमादायाव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेद
कसंबंधेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वम् बोध्यम् तेनानित्यरूपात्म

स्वपदं प्रतियोगितापरं २

गा॰ व्या॰
५६

जगत १ त्व

तत्र सङ्केतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्य हृदयत्वपा तादृशतादात्म्यस्य केवलान्वयित्वेन तद
वच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो निषेधद्वयगर्भता यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्यु
क्तावसंभवः स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तित्वत्वम
पेक्ष्य लाघवाद्वृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तन्नु तुच्छम् गुरोः प्रतियोगितावच्छेदक

महाकाल

त्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकारणात् अन्यथाऽभेदे साध्ये जन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तिप्र
संगात् महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुनावृत्तित्वत्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्र
तियोगितापा अवच्छेदात् महाकालभेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभाववद्व्यक्ति
विशेषवृत्तित्वस्येति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसंग इत्यन्वयः ननु व्यभिचारानिरूपकाधिकरण
व्यक्त्यन्यत्वाभावस्यापि साध्याभाववत्तया तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात् कुतोऽतिव्याप्तिरत आह
पार्थिवत्वादीति पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमवद्वृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंग इति भावः
आदिना जलत्वादिसंग्रहः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्यैवेति निर्धूम

91

राम
५८

साध्यवद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेसतिहेतुसमानाधिकरणत्वं २

९२

तीयोऽतीतपदोषः नन्वेवमपि जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः न च व्या
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य स्वरूपेण वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यमतो नोक्तदोषः
तथापि गुणभेदाभावसजातीयस्य पर्वतगुणवृत्तित्वादिविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वा गुणभिन्नं सत्त्वादित्यादा
वतिप्रसंगादत आह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादि उक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोवा बोध्य इति
अयं पाठः क्वाचित्कः तत्रातिरिक्तांतेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः संग्रहः अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीय
स्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् न च निर्धूमत्वादिसजातीय
स्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना वह्न्यवृत्तेरभावस्य हेतौ सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधाव
च्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगितायाविशेषणीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृ
त्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिना द्वितीयलक्षणांतरस्य व
क्ष्यमाणत्वात् यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपस्यैव सम्यक्त्वे समानाधिकरणधर्मादिकं
प्रतियोग्यनिषेधघटप्रवेशो व्यर्थः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव
तादृशसाध्याभावसजातीयस्य संभवात् तथापि यथासन्निवेशान्न वैयर्थ्यम् यद्वा तादात्म्यसंबंधेन हेतुता

ना

तस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वात् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो
यावत् इति तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभाववत्पदार्थान्तर्गतत्वात् तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छे
दकेन धूमत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ननु वह्न्यभाववत्सजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभा
के वस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावादसंभव इत्यत तादृशाः सा
ध्याभावा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः त
तद्वह्नित्वादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदवच्छिन्नाभावमादायापि नोक्तदोषः तादृशाभाववत्साध्याभा
वसाजात्यं तादृशाभाववत्साध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वमतः न व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमि
ति यद्यपि तादृशाभाववत्साध्याभावानां प्रत्येकं निरूपितमपि साजात्यं न क्वाप्यस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तिस्तद
वस्थम् तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्य चेत्येकशेषकरणाद्यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं न तत्तत्सजातीयस्य तत्त
द्व्यापकीभूताभावस्य लाभाददोषः धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति सा

९३

वृत्तित्ववह्निभेदोभयत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः नचैवं इति अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वव्या
पकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः इत्थं चेति सा
ध्याभाववद्वृत्तिमत्त्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनोक्तौ चेत्यर्थः तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणताप्रवेशे गौरवमतः कस्य
चिदकारणेत्युक्तम् तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तिमत्त्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः स
त्त्वादित्यादावादिपदेन वह्निमान्धूमादित्यादिसंग्रहः तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभाववत्त्वात्तद्वृत्तिसंयो
गेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात् ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टस्य सत्त्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाव
वतिवृत्त्या द्रव्यत्वाभाववत्सजातीयस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव साध्या
भावो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदास इति वाच्यम् तथापि सति धूमान्वह्नेरित्यत्राव्याप्तेः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभा
वस्य महानसीयवह्नावसत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्
तथा सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वत्वेन वन्ह्यवृत्तेरभावं तां दूष्येण जलवृत्तित्वजलान्यधूमवृत्तित्वो
भयाभावं चादाय पातिव्याप्तितादवस्थ्यात् अत आह यद्वेति वह्नित्वाद्यवच्छिन्नधूमाभाववत्सजातीयस्य तद्व्यापकीभू

निर्धूमवृत्तित्वत्वेन २

नि

धिकरणपस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूततत्पर्य्याप्तस्य व्यर्थतेति ध्येयं यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकता
याः प्रदर्श्यच्छेदकतैनेव संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्म
कसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभाव एव तत्स
मानाधिकरणवन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः
समानाधिकरणस्येत्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं वन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगेन वन्ह्यभावस्यापि सा
ध्याभावतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्तज्जातीयव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभा
वास्तेषामेव प्रवेशतया वन्हिसामान्याभावस्यापि निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वाविरहेणया
वदनंतर्गतत्वात् धूमाभावस्तु वन्हिमदयोगोलक एवेतादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य सा
ध्यतायामव्याप्तेः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावा
प्रसिद्धेः अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयानिष्टं यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्या
भावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः अत्र च साध्याभा
वव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्

गगनाभाववन्द
भावविन्हत्वान्य
तररूपेण १

मात्पं तु प्रागुक्तदिशा ग्राह्यम् तेन संयोगादिसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदके न द्रव्यत्वत्वादि
नावन्ह्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः तादृशाभावस्यापि धूमादिसामान्याभावसाजा
त्यविरहादिति ध्येयं धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य वान्हिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियो
गितावच्छेदकेन वान्हिसंयोगत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तीति व
स्तुतो वन्हित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वान्हित्वेन वान्हिं प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्य
वृत्ति [illegible] तानिरूपकप्रतियोगितायाः स्वलाभाय व्याप्यवृत्तिपदं तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे त्वावच्छेदकावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवलक्षणघटक
त्वोन्नोक्तदोषः धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वान्हित्वादिना वन्ह्यादिकं प्र
तिव्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति यद्यपि तत्र व्यभिचारस्थलान्यत्वाभा
वस्याधिनिरुक्तसाध्याभाववत्तया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण
तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि
नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामाना

साध्याभावसजातीयाभावेऽथोऽभावघटित
व्यापकत्वांशेकार्यत्वादिवत्तुनाहुः ५

प्रथमे दूषणमाह इच्छामीत्यादि तादृशाभावेति साध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं प्रमे
यादिति प्रमेयत्वादेरिति न च सामान्यधर्मेणाविशेषाभावस्य व्यवस्थापितत्वात्प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण सा
ध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रमेयत्वमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि विषयत्वापेक्षया गुरोः प्रमावि
षयत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः न च यावन्तु यावन्तस्साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स
जातीयो य तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्यवृत्त्यभाववत्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसमानाधि
करणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वम् तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्सजाती
यस्य च वह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवह्न्यादौ नाव्याप्तिः तादृशोभयाभावे
साध्य५ निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्राभावे प्रकृतहेतुसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभया
भावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधि
करणे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः इत्थं च द्रव्यं सत्वा
दित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्या
व्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावसमानाधिक

97

द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वा निरु
क्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तात्वरूपेऽभावे वर्त्तते यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिव्यापकतावच्छे
दात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिके
न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदके द्रव्यत्वे
व्यभिचारादतो नोक्तदोष इति प्राहुः द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदके न ध
र्मेण गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्त्वादिकं प्रति व्यापकत्वानवच्छेदाद्व्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति
न चैवं गगनं स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन गतित्वत्वादिनापि कालि
कसंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशसाध्याभावस्य यत्प्रतियोगितायाश्चावच्छेदकीभूतो
पः संबंधस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः परैः परिष्कृतं तनि
रसितुमाह साधनस्येत्यादिना तादृशेति यावत्ः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः त
दवच्छेदकत्वमिति तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यर्थः

यत्वादित्यादौ अव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामा
न्याभावस्य हेतावसत्वात् अतो वृत्तिमद्वृत्तपदमुक्तम् तदनु क्वाव संभवो नास्ति तादात्म्यसंबन्धेन हेतावेव लक्षणगमनात्
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् ताद
शवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् येन संबंधेन हेतुता वृत्ति
मद्वृत्तपदस्य तत्रापि वृत्तिमत्वं तेनैव संबंधेन बोध्यमिति पाठः तदभावस्येति तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः जात्यादावीति समवेत
त्वघटितजातित्वो त्वा सम्बन्धांतरेणापि यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वमुपदर्शितं नत्वाति नाव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधे यो वृत्ति
मान् तदवृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादिति भावः अत्र वृत्तिमद्वृत्तित्वं दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् तेन
वाच्यं घटत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभाववत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसा
मान्याभावस्य हेतु ताघटकसमवायसंबंधेन वृत्तिमति स्पंदादौ कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया घट
त्वादिहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः इत्यत्रापीत्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्येति व्यंजि
तं तेनन तत्तद्भावयवान्यत्वाभावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वृत्तिसम्बन्धसामान्येन यावृत्तित्वद
भावस्य न तत्तद्भावयसमानकालीनद्रव्यवृत्तेर्धूमहेतावसत्वेन वाह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः ननु साध्यप्रति

न
त्व
वा
राम

त्व

रणस्य विरह घटपटत्वाभ्यां प्रमेयत्वसामान्याभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनः प्र
तियोगितामादाय लक्षणसंभव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्षणं सम्यगिति प्रतीम इति प्राहुः व्यापकीभूतस्य सजातीयस्ये
त्यादिपदीयानेन लघुलक्षणमाह यद्वेति तादृशा इति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
व इत्यर्थः अत्रापि पक्षसंबंधेन साध्यव्यापकतातत्संबंधावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे तत्तत्संबंधेन यद्रूपा
वच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिन्नं घट इति पर्यवसितार्थः तेन गमनस्पंदत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकै
र्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसंबंधेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः नवा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेद
कमादायैव केवलान्वयिनि लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धू
मवद्भेदाभावत्वादयः पिण्डान्यत्वाद्यभावस्यापि पिण्डान्यत्वलक्षणस्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगिताव
च्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् प
प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगि
ताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः यद्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्यभि
चारिण्यतिव्याप्तिरितो यावत्तद्युक्तम् तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामा
न्याभावस्यापि कालिकसंबंधेन वन्ह्यादिवृत्तित्वात् यावत्त्वोपादानेपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् वह्निमान्धूमादित्यत्र [illegible]

तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसंबंधेनाभाववति हेतोर्वर्तमानत्वेपि द्रव्यंपृ
थिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिरिति ननु कुत्र वृत्तिनियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्र
सिद्ध्या सद्धेतावव्याप्त्यापत्तेः ५ नवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेश्च संयोगसंबंधावच्छिन्नाभावस्याव्या
प्यवृत्तित्वाभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् प्रमेयवान्वाच्य
त्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्त्यापत्तेश्च साध्यताघटकतादात्म्यसंबंधेन प्रमेयत्वादेरेव सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्योप
गमेपि तस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावाल्लक्षणाऽघटकत्वादितीदृक् वह्निमान्धूमादित्यादावव्या
प्तिः वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकत्वे तदभावात् एवं वह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यापि
घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः वस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभावाधि
करणत्वमवश्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेश्यमन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसं

योगिताकाभावमात्रस्यप्रवेशेधूमस्यतत्तद्वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेद
कधर्मावच्छिन्नाभावस्यप्रवेशेतु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्यकेवलान्व
यित्वात् एवं घ्राणग्राह्यगुणवान्प्रमेयवान्वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रति
योगित्वाप्रसिद्धेरतस्साध्याभावश्चेति पूर्वोदिति प्रथमरीत्याभिधानेतु वन्हिमान्धूमादित्यादौ तारणाता
णोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमेसत्वादसंभवः स्यादिति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तिरभावः साध्याभावशब्दार्थ इत्यर्थः यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेना
संगत्यापत्तेः अत्रापि येनसंबंधेनसाध्यव्यापकता तेनसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावोबोध्यः तेनज्ञान
वानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकस्यप्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावाधिकर
णसमवेतत्वाभावस्यस्पंदत्वादिनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिनक्षतिः यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृश
रूपावच्छिन्नाभावानांविवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौनाव्याप्तिः कालिकसंबंधेनप्रमेयत्वाभा
वस्यसाध्यताघटकसमवायसंबन्धेनानवच्छिन्नत्वात् इत्थंच व्यापकतापितेनैवसंबंधेनग्राह्या

वृत्तित्वादेर्भिन्नस्य वृत्तित्वत्वादिना योभावः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदंतर्गतः तयोर्भेदे मानाभावसत्वादसं
भव इत्यत आह तद्वृत्तित्वाभावोपीति मिश्रलक्षणवत् अत्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्य
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रवेशे आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्वात् वह्निमान्धूमा
दित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति स्वं प्रतियोगिता तद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व
त्वं तत्तद्व्यापकप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप
कप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिरतउक्तं त
तदिति तथाच निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतया
तस्य च धूमादावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः स्वं निष्ठ वृत्तित्वत्वरूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव व्याधिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वंतरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्वात्केतुमात्रेऽ
संभवापत्तेरतः कल्पांतरमाह तत्तदिति समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभाव
स्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसंजकत्वात् ग्रौरिक्रांतं अत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वावच्छिन्नः समानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नसामान्याभावमादाय नातिव्याप्तिर्वारणाय तत्तादित्युक्तं

स्वपदं हेतुपरं

ति

१०३

बंधेनयद्वायिकरणं तत्समवेतत्व सामान्याभावस्य ज्ञानादि निष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः तथाच वह्निसंयोगात्म
कोभावस्यतादृशसंबंधेनाधिकरणप्रसिध्यातमादाया व्याप्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदं परंतु रूपवान्पृथि
वीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतयातद्वृत्तिसमवेतत्वाभावस्य नित्य
रूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं नचतस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम्
प्रतियोगिताकाभावे त्वावच्छेदकसम्बन्धेन त्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्याधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभाव
ना स्य उक्तत्वात् नित्यत्वादिरूपाद्यभावस्य च व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य त्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाव
च्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्यवान्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्र
तियोगिवैयधिकरण्यापादनेन साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति
ध्येयं ननु वह्निमान्धूमादित्यादौ आलोकावृत्तित्वादिना आलोकावृत्तिसामान्याभावोपि सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदंतर्गतः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नवह्निसामान्याभाववद्वृत्ति
स्याप्यालोकावृत्तिमध्येनिवेशात एवमिंधनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानस [illegible]

पैवं तदवच्छिन्नाभावमादाय व्याप्त्यसंभवात् किंचैवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्घटाभिन्नं
यत्वादिसाध्यादौ अतिव्याप्तिरपि स्यात् तद्घटवृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वाव
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तद्घटवृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तद्व
च्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वात् देवदत्तस्वत्वं यत्वादिसाध्यादौ तत्स्वत्वाभाववद्वृत्तित्वादेर्जल
वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्तिरिष्टैवेति दिक् यस्य कस्यचित्सामाना
धिकरणपदव्यावर्तकमनन्तत्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वप्रवेशापेक्षया लाघवमनुसन्धायाह वृत्ति
त्ववृत्तिनावेति साध्याभाववद्वृत्तित्वं च तिनावेति पाठे साध्याभाववत्पदस्य यातायातम् यद्यपि वृत्तित्व
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घ. यत्वादिसामान्याभावस्य घटान्यत्वाभावस्य च यावदन्तर्गतस्य
हेतावसत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वानिष्ठप्रतियोगिताका
भावविवक्षणेऽपि घटभेदत्वेन घटभेदानिर्वाहः वृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्त्वात्
तथापि पूर्ववदत्रापि कल्प्ये हेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विशे
षणीयमित्यत आह स्वरूपेन वृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृशावृत्तित्व

प्रतियोगिता

105

नचैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृत्तेर्वाभावमा
दाय दण्डी पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगि
तायाविशेषणीयत्वात् अत एव तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावाप्रसक्तो वा व्यञ्जनेयत्वादित्या
दावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नयद्वे तु तावच्छेदसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तिप्रति
योगित्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वृत्तिमद्भिन्नत्वभावस्याप्रसिद्धेर्निषेधद्वयगर्भतानेन घटत्वादिना
तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव तत्र लक्षणसंगतिः केचित्तु यत्रापि तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाप्रसक्तोऽभाव इत्येव लाघवाद्धक्तुमुचितं तथापि वा व्यंग्रमेयादिसाध्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव
साध्याभाववत्तादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता इत्यं चाविरुद्धघट
त्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इति प्राहुः यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वा व्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिभिया तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानोक्त इ
ति तन्तुच्छ गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्षणकरणात् अन्यथा तत्काल्ये वृत्तिमद्
तिपदवैयर्थ्यापत्तेः वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मत

गा.प्र.
५७

एवस्यान्न तु वान्हिमान्नग्नादित्यादौ अव्याप्तिमात्रं प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थलेपि तत्प्रमेयपरिनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तर
वृत्तेस्तत्तत्प्रमेयविरहादेस्यावेदापि तुल्यत्वे साधारण्येनाह स्वनिष्ठेति स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्ये
त्यर्थः अत्र घटत्वादौ साध्ये त्वीयविशेषणतया घटान्यत्वादि हेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
वृत्तिमत्तया तान्निष्ठस्य यावदभावस्य हेतौ सत्वात् नचैतस्य दिक्स्थत्वात् साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणदे
वनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि इदन्त्वादौ साध्ये त्वीयसमवायेन सत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसंबंधेन हेतौ
रेव वृत्तिमत्तया तान्निष्ठयावदभावस्य साध्यासमानाधिकरणस्य च हेतौ सत्वात् एवं महाकालोन्यो घटादिरित्यत्र कालि
कसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः हेतुताघटककालिकसंबंधेन महाकालवृत्तेस्तेन संबंधेन तद्वृत्तित्वासंभवात् नच
महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य स्वंऽअलपावच्छेदेन पटादौ वृत्तिमति वृत्तित्वान्नातिप्रसंग इतिवाच्यम् सामाना
धिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादन्यथा घटादिहेतावपि स्वंऽकालावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावस्य सत्वादुक्ताति
व्याप्तितादवस्थ्यम् एवं द्रव्यत्वादेः साध्यत्वे वृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च इत्या
न्यासिन्निरगुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तित्वादिति वदति यदि च वृत्तिमद्वृत्तियो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावा
स्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्वमिति विवक्ष्यते तदा न तेषामेकोपि दोषः पदमादधाति

107

त्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षणीयमित्यपि कश्चित् वृत्तिनाधर्मेणवेति पाठे तु पू सत्त्वाभावमादायासंभ
वस्य वारणाय धर्मेणवेति कल्प्यांतरोल्लेखः तथा च पू सत्त्व घटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेवतदव
च्छिन्नसामान्याभावमादाय नासंभवः वाच्यं प्रमेयाद्धिमद्यादौ तादात्म्येन हेतौ वह्निघट त्वपटत्वाभ्यामवृत्ति गगनादीना
वा वृत्तित्वाभावमादायलक्षणसमन्वय इति ध्येयम् स्वव्यापक तन्निष्ठाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह आलो
काधवृत्तित्वेनेति निर्वह्नि वृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायां न तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं न च स्व
व्यापक वृत्तित्वत्वकेत्युक्तावपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वारणसंभवात् प्रतियोगिताव्यापकत्वादेरित
तन्निष्ठाध्याभाववत्प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् आलोकावृत्तित्वत्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात् स्व
समानाधिकरणाभावप्रतियोगी तन्निष्ठाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाऽपनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिप्रतियोगितावत्त्व
स्य पर्यवसितार्थे तन्निष्ठाध्याभाववतः सकृदेव निवेश न यावैयर्थ्यशंकाशास्त्रेतिभावः तन्निष्ठाध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वस्य फलमाह यश्चेत्यादिना घटत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाभा
वात्तदवच्छिन्नवन्ह्याद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादाह इंधनत्वेति इन्धनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसा
दावसत्त्वात् तमादाय तत्रातिविरहादाह वन्ह्यभावेति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तौ असंभव